

A PATRIARCHA CSALÁDJA?

*A család lényege Sir Robert Filmer patriarchális eszmerendszerében**

TUSSAY ÁKOS
joghallgató (PPKE JÁK)

Hagyományosan Sir Robert Filmer (1588–1653) szokás a patriarchális állambölcselet leginkább kiemelkedő kora-modern kori képviselőjeként számon tartani. Az ő nevéhez köthető ugyanis a korábbi analogikus – a platóni metafizika tételeire építő kozmikus harmónia szellemi hagyományában gyökerező – érvrendszer újraértelmezése és újrakonstruálása azáltal, hogy a korábbi analógiát meghaladva Filmer traktátusaiban a királyi hatalmat nem egyszerűen az atyai hatalomhoz hasonló, hanem azzal lényegileg azonos jelenségként írta le.¹ Habár Filmer nézetem szerint is valóban új fejezetet nyitott a patriarchális érvelés történetében, úgy vélem, hogy ezen újítás leginkább tételei kidolgozottságában és részletezettségében, semmint nézetei újszerűségében ragadható meg.²

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Könczöl Miklósnak és Tattay Szilárdnak, amiért tanácsaikkal és javaslataikkal segítették jelen dolgozat megszületését.

¹ J. H. BURNS (szerk.): *The Cambridge History of Political Thought, 1450–1700*. Cambridge, University Press, 2008. 358.; Gordon J. SCHOCHET: *Patriarchalism in Political Thought: The Authoritarian Family and Political Speculation and Attitudes Especially in Seventeenth-Century England*. Oxford, Blackwell, 1975. 7., 146.; John N. FIGGIS: *The Divine Right of Kings*. Cambridge, University Press, 1914. 149–156.; James DALY: *Sir Robert Filmer and English Political Thought*. Toronto, University of Toronto Press, 1979. [a továbbiakban: DALY (1979a)] 67., 69., 71. William H. Greenleaf álláspontra az elmondottakkal némileg ellentétes, nézete szerint ugyanis Filmer írásaiban különbséget kell tennünk patriarchális és kvázi-patriarchális hatalom között. Vö. W. H. GREENLEAF: *Order, Empiricism and Politics*. Oxford, University Press, 1964. 85–87.; W. H. GREENLEAF: Filmer's Patriarchal History. *The Historical Journal*, vol. 9., no. 2, 1966. 164.

² Ugyanakkor a filmeri gondolatok valóban új elemekkel is bírnak, úgymint a szuverén filmeri eszméje, vagy éppen a harmonista hagyománnyal összeegyeztethetetlen filmeri voluntarizmus. Vö. DALY (1979a) i. m. 33–34., 43.; James DALY: *Cosmic Harmony and Political Thinking in Early Stuart England*. *Transactions of the American Philosophical Society*, vol. 69., 1979. [a továbbiakban: DALY (1979b)] 37.

Filmer eszmetörténeti érdekességre azért tarthat számot, mivel ő az egyedüli polgárháborús szerző, akinek sikerült műveiben a patriarchális bölcelet majd kétezer éves hagyományát szisztematizálni,³ s egységes *corpus*-ba foglalni. E dolgozat keretében már csak a terjedelmi korlátok miatt sem vállalkozhatunk sem a patriarchális bölcelet, sem pedig a filmeri életmű részletekbe menő tárgyalására. Mégis úgy gondolom, hogy jelen esetben ez nem is szükséges, hiszen a (filmeri) patriarchalizmus két alapfogalmának, a családnak és az atyai hatalomnak, illetve ezek egymáshoz való viszonyának áttekintése alkalmas arra, és elégséges is ahhoz, hogy a filmeri eszmerendszert ezáltal értelmezhesük és ezzel összefüggésben fenti állításunkat – ti. hogy Filmer valóban sikeresen szisztematizálta a patriarchális hagyományt – kielégítően alátámasszuk.

1. Filmer patriarchalizmusának forrásai

Filmer patriarchalizmusa négy különböző forrásból merít, melyek legalább vázlatos ismerete szükséges a filmeri gondolatok helyes értelmezéséhez. E források a következők: (1) a platóni (patriarchális) hagyomány; (2) a kozmikus harmónia analogikus felfogásának filozófiai hagyománya; (3) a barátság arisztotelianus–tomista eszméje; (4) a patriarchális fikció.

1.1. A platóni (patriarchális) hagyomány

A platóni (patriarchális) hagyomány leginkább Platón *Az államférfi* c. művében adott nézetével fémjelezhető.⁴ Azzal tehát, hogy a platóni hagyomány értelmében a politikai közösség kormányzata jellegében nem különbözik a család kormányzatától, ahogyan a két intézmény sem választható el élesen egymástól, melyet a Schochet által antropológiainak nevezett genetikusi érv *Törvények*-ben való megjelenése igazol.⁵ Természetesen e probléma mintegy előkérdésként felveti azt a Xenophón által tárgyalt kérdést, miszerint a családkormányzat vajon mesterségnek tekinthető-e,⁶ s értelemszerűen csak ezen előkérdés eldöntése után vizsgálhatjuk meg a családkormányzat és

³ Indokoltnak látom hangsúlyozni, hogy „patriarchális hagyomány” alatt egyaránt értem az állam eredetére vonatkozó, Schochet által antropológiai patriarchalizmusnak (*anthropological patriarchy*) nevezett, és a politikai hatalomnak való engedelmességi kötelesség erkölcsi alapjának igazolására kidolgozott, Schochet által morális patriarchalizmusnak (*moral patriarchy*) nevezett, tételeket. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a patriarchalizmust jelen keretek között a lehető legtágabban kívánom értelmezni, mely óhatatlanul bizonyos fokú „rendszeren” belüli ellentmondáshoz vezet, legalább a patriarchalizmus által támasztott kérdésekre adott válaszok terén. Úgy gondolom azonban, hogy ez önmagában vizsgálódásunk szempontjából nem kelt zavart, feltéve, ha a közös „hagyomány” meglétéhez elégségesnek gondoljuk legalább a patriarchalizmus valamely fenti válfajának előfeltevéseivel való azonosulás meglétét. Vö. SCHOCHET (1975) i. m. 10–12.

⁴ PLATÓN: *Az államférfi*. 259b.

⁵ PLATÓN: *Törvények*. 680e–681c.

⁶ XENOPHÓN: A Gazdálkodásról. Ford. NÉMETH György. In: NÉMETH György (szerk.): *Xenophón filozófiai és egyéb írásai*. Budapest, Osiris, 2003. 63.

a politikai közösség kormányzata között fennálló viszonyt. Ez utóbbi probléma körül Platon és Arisztotelész között kibontakozó vita⁷ – mely egyébiránt a politikai filozófia örökzöld témája, s mellyel Schochet művében részletesen is foglalkozik⁸ – jelentősége számunkra abban áll, hogy Filmer egyértelműen a platóni hagyomány mellett tört lándzsát.⁹ Ennek implikációit alább részletesen tárgyalni fogjuk.

1.2. A kozmikus harmónia analogikus felfogásának filozófiai hagyománya

A kozmikus harmónia filozófiai hagyományát James Daly, a téma jeles kutatója, mint a Lét Nagy Láncolatának (*scala naturae*) fogalma körül csoportosuló eszmerendszert határozta meg, melynek központi témája a Lovejoy által vizsgált, platóni metafizikából táplálkozó természetes hierarchia eszméje, s melyben az egyes létezők összefüggő és szorosan összetartozó természetes láncolatot alkotnak (*doctrine of fullness*).¹⁰ Jóllehet e Láncolatot kézenfekvőnek tűnne ‘rendnek’ neveznünk – ahogyan azt például Greenleaf teszi¹¹ –, úgy gondolom, hogy e filozófiai hagyomány (racionalista) eszmeisége jobban visszaadható a Daly által használt ‘harmónia’ kifejezéssel, mely ily módon a jelenség lényegét ragadja meg, azt tudniillik, hogy e természetes hierarchia a létezők természetéből – végső soron a rendszer premisszáiból (a ‘jó’ és a ‘jóság’ ideája) – fakad.¹²

E racionalista hagyomány központi tétele szerint a dolgok természetes rendje a dolgok helyes rendje is egyben, következésképpen a helyes értelem segítségével a kozmikus példákat *per analogiam* saját emberi viszonyainkra vetíthetjük, méghozzá normatív jelleggel. Ugyan az ilyen analogikus érvelésmód (*argument by correspondence*) számunkra megmosolyogtatónak tetszhet, a harmonista szerzők viszont e szervanalógiás és kozmikus hasonlatokban (*correspondence*) a vizsgált jelenség természetének megértését segítő valós érveket véltek felfedezni.¹³ Vizsgálódásunk szempontjából mindez azért bír kiemelt jelentőséggel, mert e szerzők pontosan ilyen analogikus kapcsolatot láttak éppúgy a család és a politikai közösség, mint a

⁷ Sarkosan megfogalmazva arról van tehát szó, hogy Platon nézete szerint (*Az államférfi* 259b) a család és az állam, illetve ennek a két közösségnek a kormányzata lényegét tekintve azonos, míg Arisztotelész vélekedése szerint (*Politika* 1252a) ezen platóni állítás nem tartható.

⁸ SCHOCHET (1975) i. m. 18–24.

⁹ Sir Robert FILMER: *Patriarcha and Other Writings*. (Szerk. Johann P. SOMMERVILLE) Cambridge, University Press, 1991. 14–17.

¹⁰ Vö. Arthur O. LOVEJOY: *The Great Chain of Being*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1936. II.–III. fejezet; DALY (1979b) i. m. 3.; GREENLEAF (1964) i. m. 14–20.

¹¹ GREENLEAF (1964) i. m. 9., 14., 56., 87.

¹² DALY (1979b) i. m. 5.

¹³ Vö. GREENLEAF (1964) i. m. 14. Ilyen klasszikus hasonlatnak tekinthető például a méhkirálynő és a politikai közösség feje közötti analógia, mely többek között a monarchikus kormányzat természetességét volt hivatott alátámasztani, ugyanakkor az érvelésmód esetlegességéből szükségszerűen következik, hogy az egyes jelenségek adott esetben több racionális normatívával is szolgálhatnak számunkra; jelen példánál maradván Xenophón a méhkirálynőt a ház úrnőjével azonosítja, mely így nyilván egy egészen más olvasathoz vezet. XENOPHÓN (2003) i. m. 68.

családfő és a szuverén – illetve Isten – között.¹⁴ Lévén e szemléletmód a (morális) patriarchalizmus alapvető kiindulópontját képezi, akár azt is mondhatnánk, hogy jelen esetben tulajdonképpen nem beszélhetünk egyébről, mint a platóni hagyomány reneszánszáról.¹⁵ Fontos azonban kiemelnünk, hogy e harmonista analogikus látásmódra a platóni (patriarchális) – de nem a metafizikai – hagyománytól való relatív különállása miatt hivatkozunk külön, a filmeri patriarchalizmus önálló forrásaként.¹⁶

1.3. A barátság arisztotelianus–tomista eszméje

A barátság arisztotelianus–tomista eszméje mint a filmeri patriarchalizmus forrása azon közjóra irányuló személyközi kapcsolat, mely az uralkodó és a politikai közösség között áll fenn. E barátságról¹⁷ írja Arisztotelész, hogy „az államot is a barátság érzése tartja össze”, mely barátság nézete szerint még az igazságosságnál is előbbre való, hiszen „ha az emberek baráti érzéssel vannak egymás iránt, akkor tulajdonképpen már nincs is szükségük igazságosságra.”¹⁸ E barátság tárgya Arisztotelésznél mindig valamiféle jó dolog, s a felek közötti viszonyosságon alapul. Mindebből az következik, hogy valódi értelemben vett barátságról csak akkor beszélhetünk, ha e ‘jó’ a barátság által létesített közösség mint egész javát célozza, vagyis a közjóra irányul.¹⁹

Mindezen megfontolásokat a politikai kormányzatra vetítve Arisztotelész megállapítja, hogy e közjóra irányultság nélkül nem állhat fenn közösség, s így barátság az uralkodó és a kormányzott közösség között, márpedig e közösség nélkül királyság-

¹⁴ DALY (1979b) i. m. 5–8., 14. A szuverén kvázi-isteni minőségét a *divine right* szerzők hagyományosan a 82. Zsoltárra való hivatkozással fejezték ki.

¹⁵ E ‘reneszánsz’ alatt a platóni nézetek Szent Tamás által közvetített arisztotelianus tételek feletti diadalára kívánok utalni. Vö. ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. 1252a; St Thomas AQUINAS: *De regno*. In: Political Writings. (Szerk. R. W. DYSON) Cambridge, University Press, 2004. 10.

¹⁶ E különbségtétel létjogosultságát úgy vélem kielégítően igazolja Schochet munkája, mellyel kimutatta e fent vázolt patriarchális szemlélet korabeli angol társadalomra gyakorolt hatását, aminek alapján megállapíthatjuk, hogy e szemléletmód magából a társadalmi struktúrából, s nem pedig a Lét Nagy Láncolatának platonikus eszméjéből fakadt – bár kétségkívül e társadalmi struktúra kialakításában tevékeny szerepe volt az Anglikán Egyháznak, s így végső soron a platóni metafizikának. Vö. Gordon J. SCHOCHET: Patriarchalism, Politics and Mass Attitudes in Stuart England. *The Historical Journal*, Vol. 12, No. 3., 1969. A korabeli bibliafordítások társadalmi struktúrára gyakorolt hatásáról ld. Naomi TADMOR: Women and Wives: The Language of Marriage in Early Modern English Biblical Translations. *History Workshop Journal*, No. 62., 2006. 1–27.

¹⁷ Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségünk a barátság arisztotelészi fogalmát részletekbe menően tárgyalni, így az egyenlők és nem egyenlők közötti barátságok elhatárolásával sem foglalkozhatunk. S habár e fenti tételeket Arisztotelész az egyenlők közötti barátságról írja, ugyanakkor a *Nikomakhoszi etikából* egyértelműen kiderül, hogy az elmondottak a barátság általunk vizsgált fogalmára is megfelelően alkalmazandók.

¹⁸ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. Ford. SZABÓ Miklós. Budapest, Európa, 1987. 1155a. [a továbbiakban: *Nikom. et.*]

¹⁹ *Nikom. et.* i. m. 1155b–1156b. Vö. FRIVALDSZKY János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 199–200.

ról sem beszélhetünk, hanem csak türanniszról.²⁰ Ez az arisztotelészi barátságfogalom jelenik meg Szent Tamás műveiben is, mint a keresztény értékrend alapján rendezett politikai közösség fundamentuma. Szent Tamás nézete szerint ugyanis az emberi lét végső célja – az Isten élvezete (*enjoyment of the Divine*) – egyedül a politikai közösség keretei között érhető el, mely közösség a közös jó szeretetén alapul, vagyis abban áll, hogy a közösséget az Isten közös szeretete hozza létre és tartja egyben.²¹ Nyilvánvaló tehát, hogy a közjóra irányultság nélkül, ahogy Arisztotelésznél, úgy Szent Tamásnál sem beszélhetünk politikai barátságról az uralkodó és a kormányzott közösség között.²²

A patriarchális gondolkodás mindezen arisztotelianus–tomista elemeket az atya és a szuverén közötti analógia révén domborítja ki, mely által párhuzamba állítja a családkormányzatot és a politikai kormányzatot, ahol is az ‘atya’ képe azt sugallja, hogy a politikai kormányzat, akárcsak az atya–gyermek (kormányzati) viszony, természetes alá-fölérendeltségi viszonyon alapuló szeretetkapcsolat, ami a közösség mint egész javát szolgálja.²³

1.4. A patriarchális fikció

A patriarchalizmus Schochet által antropológiainak nevezett tétele értelmében az állam eredete az ember társas természetére vezethető vissza, abból szükségszerűen következő, tehát természetes intézmény, mely a házközösség organikus fejlődésének az eredménye.²⁴ E patriarchális nézet egészen a XVII. századig uralta a politikáról való gondolkodást,²⁵ függetlenül attól, hogy az egyes gondolkodók az állam és a család közötti analógiához miként viszonyultak. Így volt lehetséges az, hogy habár a két intézmény közötti analógiát mind Arisztotelész, mind John Locke elvetette, mégsem vitatta egyikük sem a patriarchalizmus antropológiai tételének helytállóságát.²⁶

²⁰ „[...] a türanniszban egyáltalában nem vagy csak kismértékben lehet szó barátságról. Mert ahol a vezető és az alattvaló közt semmi közösség sincs, ott barátságról sem lehet szó, amint hogy igazságságról sem [...]” *Nikom. et.* i. m. 1160b.

²¹ AQUINAS (2004) i. m. 6–7., 28., 40–41.

²² AQUINAS (2004) i. m. 31. Vö. FRIVALDSZKY (2007) i. m. 244.

²³ Le kell azonban szögeznünk, hogy Filmernél jelen esetben nem állna meg az arisztotelészi különbségtétel a jó és a jónak vélt dolgok között, hiszen a közös jó kizárólag a valóban jó dolgokra vonatkozatható. Következésképpen az erkölcsi értelemben vett helyes cselekvés akkor is tanúsítandó, ha abból semmi észlelhető pillanatnyi jó nem háramlik vissza a cselekvőre. Filmer szerint tehát, noha az uralkodó biztosította védelem összefügg az alattvalók engedelmisségével, az alattvalók azonban még e védelem pillanatnyi hiánya esetén – tehát viszonzatlanul – is kötelesek engedelmeskedni. Vö. FILMER (1991) i. m. 285. A patriarchalizmus ‘atya’-képe épp e szeretetkapcsolatot sugallja, hiszen bár a szülő–gyermek viszony természetszerűleg és önmagában véve jó, a felek által adott javak még sincsenek soha egyensúlyban.

²⁴ Vö. SCHOCHET (1975) i. m. 11–12.

²⁵ Vö. SCHOCHET (1975) i. m. 268.

²⁶ ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. 1252b. JOHN LOCKE: *Two Treatises of Government*. (Szerk. Peter LASLETT) Cambridge, University Press, 1988. (§§ 74–76.) 316–318.

Tulajdonképpen e probléma – vagyis az antropológiai patriarchalizmus evidenciája – kapcsán jegyzi meg Sir Henry Maine, hogy a kezdeti időkben úgy tűnhetett, hogy egyedül a családfő személyében összpontosuló abszolút kormányzati hatalom volt az, ami képes volt egyben tartani a közösséget, mely közösség a családfő halála után – szuverén hiányában – rendszerint feloszlott.²⁷ Ez utóbbi folyamat ugyanakkor nem volt szükségszerű, a Maine által vizsgált példánál maradva, Izsák fiai külvölváltak, Jákob fiai azonban együtt maradtak atyjuk halála után.²⁸ Márpedig ha az atya halála után a család nem oszlik fel, akkor idővel szükségszerűen olyan többgenerációs család jön létre, melyben a szuverén szuverenitását nem természetes atyagságából, hanem egyfajta patriarchális fikcióból származtatja – abból ti., hogy az atya helyébe lép, azaz kvázi-atyai hatalmat gyakorol. Maine nézete szerint e fikció jelentősége abban áll, hogy ezáltal a család (*corporation*) önálló életre kel, melyben a korábbi vérségi kapcsolat már csak a szuverén legitimációjaként funkcionál.²⁹ E fikció tehát szemlátomást alkalmas volt arra, hogy idegeneket is integráljon a családba, hiszen amennyiben egy kívülálló magát a családfő szuverenitása alá helyezte, úgy ezáltal egyben atyai minőségét is elfogadta, vagyis a család integráns részévé vált.

Azt, hogy e patriarchális fikció mekkora szerepet töltött be a kora-modern kori patriarchális érvelésben nem tudhatjuk, azonban ettől még a közös őse vetett hit komolyosságát nem szabad lebecsülnünk. Greenleaf munkássága nyomán tudjuk, hogy még a XVII. században sem ment ritkaságszámba az uralkodók pedigéjét Noé valamelyik fiáig, vagy valamely antik – inkább mitikus – figuráig visszavezetni.³⁰ Következésképp alappal tehetjük fel, hogy az uralkodót jelölő *pater patriae* cím sokak szemében valós tartalommal bírt, s az uralkodót mint a néhai közös atya helyébe lépő legitim patriarchát jelölte.

2. Filmer patriarchalizmusa (az atyai hatalom meghatározása)

A legismertebb Filmer-interpretációban Locke Filmer patriarchalizmusának alapját az atya és a szuverén személyének azonosításában vélte felfedezni. Értelmezése szerint a filmeri patriarchális hatalom – a politikai hatalom – egyedüli forrása a nemzés ténye.³¹ E locke-i olvasat nyilvánvalóan tévútra vezet, hiszen ahogyan azt Filmer patriarchalizmusának jeles kutatói kimutatták, Filmer nem az atya és a szuverén személyét, hanem hatalmuk jellegét azonosítja.³²

Filmer legismertebb művében, a *Patriarchában* mindenekelőtt hitet tesz a patriarchalizmus antropológiai tétele mellett, többek között Arisztotelész és Platón

²⁷ Sir Henry Sumner MAINE: *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society, and its Relations to Modern Ideas*. London, Murray, 1876. 125–126.

²⁸ MAINE (1876) i. m. 124.

²⁹ MAINE (1876) i. m. 126., 128–130.

³⁰ Az egyik korabeli vélekedés szerint a brit királyok őse Jáfet fia, Mesek (Samothes), míg egy másik, szintén elterjed nézet szerint Aeneas unokája, Brutus. GREENLEAF (1966) i. m. 157–169.

³¹ LOCKE (1988) i. m. 176–178., 191., 212–213.

³² Vö. BURNS (2008) i. m. 358.; SCHOCHET (1975) i. m. 7., 146.

vonatkozó szöveghelyeinek idézésével,³³ majd ezt követően a platóni analógia alapján kifejti, hogy a család és az állam (*commonwealth*) között nincs minőségi különbség; a két intézmény jellegét tekintve azonos.³⁴ Ehhez társul a patriarchalizmus morális tételének elfogadása, ugyanis Filmer vélekedése szerint minden hatalom forrása – a szülők iránti tiszteletre vonatkozó parancsolat által megerősített³⁵ – gyermeki engedelmeskedési kötelesség.³⁶ E gyermeki engedelmeskedési kötelesség olyan jogos dolog, mely megilleti az atyát. A filmeri „*right of fatherhood*” – nagyon leegyszerűsítve – ezen gyermeki engedelmisség igazságosságát szemlélteti, tehát azt, hogy a dolgok természetéből az következik, hogy a gyermekeknek engedelmeskedniük kell *atyjuk* akaratának.

Az elmondottak alapján kézenfekvőnek tűnhet a filmeri ‘atyaságot’ a Maine által kifejlesztett patriarchális fikció tétele mentén értelmezni, mely feltehetőleg egyfajta mesterséges különbségtételt szülne a filmeri patriarchális és kvázi-patriarchális hatalom között.³⁷ Viszont nem szabad szem elől tévesztenünk azt a körülményt, hogy a Maine által felvázolt elmélet egy organikusan fejlődő társadalomba vetett meggyőződésben gyökeredzik, mellyel Filmer minden kétséget kizáróan nem tudna azonosulni.³⁸

Ezzel együtt Filmer egyszer sem definiálja, hogy mit kíván „*fatherhood*” alatt érteni, mégis, úgy gondolom valószínűbb, hogy e filmeri „*fatherhood*” nem a hatalom forrását, hanem sokkal inkább annak jellegét jelöli, vagyis azt, hogy a filmeri atya főhatalmat gyakorol „gyermekei” felett. Ezt bizonyítja, hogy Filmer nézete szerint az atyai hatalom főhatalom, mely elválhat az atya–gyermek természetes viszonytól, sőt, adott esetben a szuverén saját atyja felett is atyai hatalmat gyakorolhat.³⁹ Filmer a „*right of fatherhood*”-ról írva kifejti, hogy nézete szerint Isten is a „*right of fatherhood*” alapján kormányoz, mivel Isten „valamennyiünk királya és atyja is egyben.”⁴⁰ Filmer ezen állításával kapcsolatban nem lehet nem észrevenni az áthallást az idézett szöveghely, illetve a Richard Mocket által is hivatkozott 47. zsoltár szövege között.⁴¹ Márpedig, ha e kapcsolat valós, úgy nézetem szerint a filmeri „*fatherhood*” leginkább a „*lordship*” kifejezésnek feleltethető meg, vagyis egyfajta természetes urat jelöl.⁴²

Látható tehát, hogy a filmeri eszmerendszerben az ‘atya’ kifejezés a természetes hierarchiában betöltött szerepre, s nem valamiféle személyes tulajdonságra utal. Mindebből az következik, hogy az ‘atyaságból’ – tehát a természetes primátusból – fakadó politikai hatalom elválik a patriarchák atyai minőségétől, vagyis a patriarchá-

³³ FILMER (1991) i. m. 14., 241–242.

³⁴ FILMER (1991) i. m. 17.

³⁵ Ld. SCHOCHET (1975) i. m. 6., 14–15., 73., 223.; SCHOCHET (1969) i. m. 424–434.

³⁶ FILMER (1991) i. m. 6–7., 11–12.

³⁷ Vö. GREENLEAF (1964) i. m. 85.

³⁸ Vö. FILMER (1991) i. m. 144–145.

³⁹ FILMER (1991) i. m. 10., 282., 284.

⁴⁰ FILMER (1991) i. m. 284.

⁴¹ Zsolt 47, 2.; RICHARD MOCKET: *God and the King*. London, 1615. 41.

⁴² Vö. FILMER (1991) i. m. 144–145.

lis fikció a filmeri eszmerendszerben nem mint az atya–gyermek viszonyt mesterségesen megteremtő jogintézmény, hanem sokkal inkább mint az állam szuverenitásának definíciója értelmezendő. Filmer ugyanis e patriarchális fikció gondolatmenetét követve határozza meg az államot, mint a szuverén személyétől független örök életre hivatott entitást.⁴³

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a filmeri szuverenitás-elmélet központi eleme az Istentől származó atyai *dominion*, melynek első letéteményese Ádám volt.⁴⁴ E *dominion* a Maine által a patriarchális fikció kapcsán tárgyalt korporációhoz hasonlóan értelmezendő, de mégsem vonható tökéletes párhuzam a két nézet között; egyrészt a fent tárgyalt eltérések miatt,⁴⁵ másrészt pedig azért sem, mert amennyiben Filmernek a bibliai teremtéstörténetbe, illetve az adamita *dominion*ba vetett hite valós volt, úgy nyilván egyáltalán nem beszélhetünk fikcióról. Mindazonáltal azt minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy amikor Filmer a szuverént *pater patriae*nek nevezi,⁴⁶ akkor ezáltal legitim uralmát kívánja hangsúlyozni, azt tudniillik, hogy a szuverén az Ádámnak adott *dominion* jelenlegi letéteményese.⁴⁷

3. Az állam és a család fogalmi elhatárolása

Mint ahogy azt a bevezetésben kifejtettük, jelen dolgozat alapállása szerint egy, Filmer patriarchalizmusát vizsgáló elemzésnek mindenekelőtt a filmeri atyai hatalmat, illetve családfogalmat, valamint ezek egymáshoz való viszonyát kell előtérbe állítania. E megfontolás tükrében, s az atyai hatalom fogalmának birtokában nem marad más hátra, mint Filmer családfogalmának meghatározása.

Hogy a későbbi esetleges terminológiai következetlenségek elejét vegyem, indokoltnak tartom rögtön e vizsgálódás elején leszögezni: ahogy az atyai hatalom, úgy a filmeri ‘család’ fogalma sem értelmezhető autonóm módon. Minthogy Filmer patriarchalizmusának központi témája a politikai hatalom, könnyen belátható, hogy családfogalma is ebben a kontextusban értelmezhető. Természetesen, ahogy a fent tárgyalt politikai (atyai) hatalom nem szorítja ki az atyák nem politikai hatalmát,⁴⁸ éppúgy a család politikai fogalmának sem célja, hogy eltörölje a család nem politikai fogalmát; egyszerűen arról van szó, hogy a nem politikai szerveződések és aktusok irrelevánsnak minősülnek Filmer patriarchális politikai filozófiája szempontjából.

⁴³ Vö. FILMER (1991) i. m. 143., 282., 284.

⁴⁴ FILMER (1991) i. m. 236., 252–253.

⁴⁵ Vagyis azért, mert a Maine által leírt nézet csak a politikai hatalom forrását származtatja az atyaságból, azonban e hatalom jellege már távolról sem atyai. „A római jogtudomány maximája volt, hogy a Patria Potestas nem terjed ki a Jus Publicum-ra.” MAINE (1876) i. m. 137.

⁴⁶ FILMER (1991) i. m. 10. Említést érdemel még a másik Filmer által használt terminus is: *Father of the Country*. Sir Robert FILMER: *The Power of Kings: And in Particular, of the King of England*. London, W.H. & T.F., 1680. 11.

⁴⁷ Nézetem szerint a Filmer által egy ízben használt „*universal father*” kifejezés is a közös őstől hármló *dominion*ra utal, vagyis arra, hogy a szuverén Ádám helyébe lép, s ezáltal a kormányzott közösség atyjává – urává – válik. FILMER (1991) i. m. 11.

⁴⁸ FILMER (1991) i. m. 6–7.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a filmeri ‘család’ egyfajta *genusként* kezelendő. Az így értelmezett családfogalomról az általánosság szintjén elmondhatjuk, hogy olyan természetes, hierarchikus alapon szerveződő személyegyesítő közösséget jelöl, mely a családfő monarchikus kormányzata alatt áll, s célját tekintve a közjóra irányul. Az így felfogott ‘család’ bár a közösség jellegét képes leírni, annak definiálásra elégtelen. Más szavakkal: Filmer családfogalma az ember társas természetébe vetett hitét és a hierarchikus szerveződések természetes jellegét jeleníti meg, mely *a priori* jelleggel meghatározza az egyes szerveződésekről alkotott képét és ezek fogalmát. Mindazonáltal Filmer fogalomhasználata nyilvánvalóan tudatos, és valamilyen módon szükségszerűen kapcsolódik a család hétköznapi fogalmához, illetve az atyai hatalom geneziséhez. Nézetem szerint tehát azáltal, hogy Filmer az államot (*commonwealth*) explicite azonosítja a családdal (*family*), a fent tárgyalt atyai mint politikai hatalom tételébe vetett hitét vallja meg,⁴⁹ vagyis tulajdonképpen azt mondja, hogy az adamita család és állam között nincs lényegi különbség, mivel Ádám az engedelmességre atyasága jogán (*by right of fatherhood*), tehát közös jogcímen tarthat számot.

Látható tehát, hogy Filmer családfogalmát egyedül a családkormányzati hatalom természete alapján lehet meghatározni, mely így politikai traktátusaiban mindig a szuverenitás oldaláról, vagyis a *dominion* által megjelenített *patria potestas* felőli megközelítést takar. A család mint *genus* Filmer nézete szerint ennél fogva olyan természetes társaságot jelöl, amely a közjóra irányul, mi által a benne megtestesülő kormányzati hatalom szükségszerűen politikai (*political*) és gazdasági (*economical society*) is egyszerre, hiszen két közösség (*society*) felett áll fenn.⁵⁰ Az így felfogott kormányzati hatalom kettős közösséget létesít a család és feje között, egyfelől egy házassági viszonyt (*conjugal*), másfelől egy uralmi viszonyt (*despotical community*).⁵¹ Úgy hiszem, Filmer patriarchális érvrendszerében e két közösség együttesen a fentebb tárgyalt arisztoteliánus-tomista közjóra irányuló politikai barátság eszméjét jeleníti meg; vagyis, míg az uralmi közösség azt fejezi ki, hogy az uralkodó köteles (jól) kormányozni, s a közösség köteles parancsainak engedelmeskedni, addig a házassági közösség a két fél összetartozását implikálja, ha úgy tetszik, a viszony természetességét sugallja.

Ilyen értelemben a filmeri ‘házassági közösség’ (*conjugal community*) alatt leginkább egyfajta szövetséget, frigyvet kell értenünk, mely egy kozmikus, szervanalógiás példával jeleníti meg a társaság természetszerű összetartozását. Azaz a család (az asszony) mint közösség a család fejéhez (a férj) tartozik, ketten egy testet alkotnak,⁵² s ahogyan a férj feje az asszonynak,⁵³ ugyanúgy a kormányzó is feje a közösségnek (*despotical community*). I. Jakab szavait idézve: „I am the Husband, and all the whole Isle is my lawfull Wife.”⁵⁴

⁴⁹ FILMER (1991) i. m. 17.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Ter 2, 24.

⁵³ Ef 5, 23.; 1Kor 11, 3.

⁵⁴ King JAMES VI and I: *Political Writings*. (Szerk. Johann Peter SOMMERVILLE) Cambridge, University Press, 1994. 136.

Az így meghatározott családon mint *genuson* belül értelemszerűen két csoportot különíthetünk el: (1) a *szuverén* atya kormányzata alatt álló család; (2) a *nem szuverén* atya kormányzata alatt álló család. A szuverén atya kormányzatát a fent tárgyalt atyai hatalom írja le, vagyis a család e fogalma a szuverén *dominion*ával áll kapcsolatban. Ezzel szemben a nem szuverén atya kormányzata alapvetően három uralmi viszonyon alapulhat, s az így meghatározott közösség is alapvetően háromféle lehet: (1) atya és gyermek, (2) férj és feleség (3) úr és szolga közösség.

Jóllehet a klasszikus értelemben vett patriarchális család mindhárom fenti közösséget egyesíti magában, ettől még azonban e három közösség célját tekintve némileg eltér. Mint azt Schochet helyesen megállapítja, a kora-modern kori patriarchális felfogás értelmében a gyermekek és szolgák egyaránt gyermeki engedelmességgel tartoztak a családfőnek, hiszen e nézet a családfői hatalom forrását nem annyira a nemzésben, hanem sokkal inkább az atya által biztosított javakban – úgymint élelmezés, ruházás, erkölcsi nevelés – látta.⁵⁵ Ennek megfelelően a gyermekek és szolgák fölötti hatalom csak eredetét tekintve különbözött egymástól, de e két közösség célja és jellege azonos volt.⁵⁶

Megállapíthatjuk tehát, hogy a filmeri család alapvetően két közösséget jelölhet: az államot mint a szuverén atya kormányzata alatt álló családot egyfelől, és a nem szuverén atya kormányzata alatt álló családot másfelől, mely szintén két közösséget foglalhat magában, (1) a gyermekek és szolgák feletti *dominion*ot, (2) az asszony feletti *dominion*ot.

4. A család mint a férj és felesége közössége

Az elmondottakból kitűnik, hogy a filmeri eszmerendszerben – akárcsak Arisztotelésznél⁵⁷ – az asszony feletti kormányzati viszony nem azonos sem a politikai kormányzattal, sem pedig a gyermekek és szolgák feletti kormányzati viszonyal. Míg a gyermekek és szolgák feletti *dominion* jellegét tekintve alapvetően megegyezik a politikai kormányzattal, addig az asszony feletti *dominion* egészen más természetű, ami az utóbbi közösség létének eltérő céljával magyarázható.

E cél leginkább a másik *személyével* való közösségvállalásban áll, szemben az úr–szolga viszonyban megtestesülő személytelen kormányzati viszonyal.⁵⁸ Mindazonáltal erre a közösségre is megfelelően alkalmazandók a fent elmondottak, következésképpen a házassági közösség is egyfajta inherens hierarchián, tehát a férj

⁵⁵ SCHOCHET (1969) i. m. 416–417.

⁵⁶ Vö. FILMER (1991) i. m. 237.

⁵⁷ *Nikom. et.* i. m. 1158b.

⁵⁸ Természetesen ez utóbbi viszony is szeretetkapcsolaton alapul, személytelensége alatt pusztán azt értem, hogy ebben a kormányzati viszonyban, szemben a házassági kapcsolattal, a felek nem személyük, hanem természetük (úr, szolga), ha úgy tetszik hivatásuk (*calling*) által vesznek részt. „*Calling*” alatt az Isten általi elhívás (*vocation*) értendő. Vö. 1Kor 7, 20.; JOHN W. ALLEN: *A History of Political Thought in the Sixteenth Century*. London, Methuen, 1957. 136., 140.; GREENLEAF (1964) i. m. 54.

*dominion*án alapul. Mindebből az következik, hogy Filmer házasságról alkotott nézeteiben egybefonódik a társ (*companionate marriage*) és a *dominion* eszméje.⁵⁹

Filmernél az asszony feletti *dominion* fogalma erőteljes görög hatást mutat.⁶⁰ Ez abban érhető tetten, hogy míg a gyermekek feletti *dominion* mindenre kiterjedő abszolút atyai hatalmat jelent, addig az asszony kormányzata inkább arisztokratikus – vagyis a férfi természetes primátusán alapul⁶¹ –, melyben a férj bizonyos körben saját abszolút kormányzati hatalmát feleségére ruházza, azaz megbízottjává (*trustee*) teszi.⁶²

Az asszony feletti patriarchális hatalmat a XVI–XVII. századi bibliafordítások és magyarázatok a nőt és a házasságot jelölő héber kifejezésekből, az *'ishah'*-ból és a *'ba'al'*-ből vezették le.⁶³ Filmer nézete szerint az *'ishah'* értelme nem adható vissza pontosan, az egyaránt jelenthet nőt és feleséget, célszerűségi okokból XVII. századi olvasatában azonban leginkább olyan nőt jelölt, aki férji hatalom alatt állt (*be'ulah*).⁶⁴ Amennyiben e nézethez a *companionate marriage* eszméje társul, egyből láthatóvá válik, hogy jóllehet az asszony feletti *dominion* magából a nő természetéből fakad, a férj és feleség közössége mégsem egyedül e természetes kormányzati viszony realizálására, hanem sokkal inkább a kettejük közötti intim közösség megteremtésére irányul. Mindebből az következik, hogy habár az így felfogott közösség a férj és feleség közötti immanens hierarchikus kormányzati viszonyra alapul, elsődleges célja az említett intim közösség létesítése, amelyben a felek természetszerűleg egyenlők, vagyis e viszonyban az asszony mint *társ*, s nem mint alattvaló jelenik meg.⁶⁵

Filmer eszmerendszerében tehát az asszony egyfelől mint a férji *dominion* alatt álló *be'ulah* jelenik meg,⁶⁶ másfelől mint *illő* társ, ki férje javára rendeltetett. Az asszony egyenlő társa férjének,⁶⁷ kettejük közössége az egyenlők közötti arisztotelészi barátsággal írható le, mely az erény (*virtue*) azonos fokú szeretetén alapul – s végső célját tekintve az Isten élvezetére (*enjoyment of the Divine*) irányul. Filmer ezt egyrészt az asszony teremtésének exegézisével, másrészt egy harmonista analógiával magyarázza. Filmer olvasata szerint az asszony teremtésének célja Ádám tökéletesítésében állt: „she was ma[de] last in order and so was added as a perfection to the

⁵⁹ Ld. Valerie WAYNE: Introduction. In: Edmund TILNEY: *The Flower of Friendship*. (Szerk. Valerie WAYNE) Ithaca, London, Cornell University Press, 1992. 13–38.

⁶⁰ *Nikom. et.* i. m. 1160b–1161a; XENOPHON (1889) i. m. 25–27.

⁶¹ FILMER (1991) i. m. 192.

⁶² Sir Robert FILMER: *In Praise of the Vertuous Wife*. In: Margaret J. M. EZELL: *The Patriarch's Wife: Literary Evidence and the History of the Family*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1987. 181.

⁶³ TADMOR (2006) i. m. 5–8.

⁶⁴ TADMOR (2006) i. m. 1–2., 6.

⁶⁵ A felek egyenlőségét sugallja az asszony teremtésének korabeli olvasata is, melynek értelmében azáltal, hogy Isten az asszonyt Ádám bordájából alkotta, egyfelől természetes összetartozásukat, másfelől bizonyos fokú egyenlőségüket implikálta, hiszen oldalából vette, hogy mellette álljon és társa legyen. TADMOR (2006) i. m. 16. Vö. FILMER (1987) i. m. 170.

⁶⁶ E *dominion* Filmer az „estate” kifejezéssel adja vissza. „First of the wife as being the first estate.” FILMER (1987) i. m. 169.

⁶⁷ FILMER (1987) i. m. 177.

best”.⁶⁸ Ennek értelmében az asszony jellegadó tulajdonsága, hogy a férfi tökéletesítésére rendelt segítőtársa (*help*). Természete azonban ezáltal még nem határozható meg kielégítően, hiszen segítőtárs több is akadhat, s a segítség mértéke szerint sorrendiség is tehető az egyes segítőtársak között, de az asszony segítsége nem ilyen, hanem kizárólagos és teljességet adó. Az asszony tehát szemlátomást nem akármilyen, hanem hozzá illő segítőtársa a férfinak (*helpe meete for him*).⁶⁹

Az eddig elmondottakat Filmer egy további analogikus példával is szemlélteti, melynek értelmében az asszony a férj erényességének tükré,⁷⁰ amit Filmer az asszony és a korona közötti analógián keresztül világít meg. Vagyis miként a korona a fejedelem győzelmeit és hatalmát hivatott megjeleníteni, ugyanúgy az erényes asszony is férje erényességének jele,⁷¹ már csak azért is, mivel a jó asszony az Isten ajándéka,⁷² márpedig Isten kegyét az igazak élvezik.⁷³

Kijelenthetjük tehát, hogy a házassági közösség *differentia specificája* a közösség személyes jellegében rejlik, mely mintegy kiegészítő jelleggel társul a család személytelen szférájához, és csak e kettős – politikai és házassági – közösség képes a család mint *genus* fogalmában benne rejlő valamennyi potenciált kiteljesíteni.

⁶⁸ FILMER (1987) i. m. 170.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ FILMER (1987) i. m. 178.

⁷¹ FILMER (1987) i. m. 174.

⁷² FILMER (1987) i. m. 169., 178.

⁷³ Vö. FILMER (1987) i. m. 184.